

Ігор ШЕВЧЕНКО

УКРАЇНА МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ*

І зрозумій, який ти азіат мізерний.
Пантелеймон Куліш (1882)

*Да, скифы — мы! Да, азиаты — мы,
С раскосыми и жадными очами!*
Александр Блок (1918)

У Києві цю мою тему унаочнити легко. Ось приклад: відвідувач Софійського собору швидко збагне, що ця церква XI ст., заповнена всередині візантійською мозаїкою та грецькими написами, зовні майже цілковито вкрита архітектурними додатками в стилі бароко. Ще один приклад: у недавно виданій книзі Григорія Никоновича Логвина про гравюри в українських стародруках XVI-XVIII ст. вміщено почаївську гравюру з 1768 р.¹ На ній зображений апостол Лука в момент написання портрета Пречистої Діви Марії. Портрет Діви Марії виглядає як суто візантійська ікона, тоді як самого євангеліста зображено у західному — бароковому, драматичному стилі. Цих двох прикладів достатньо, аби показати, що в українській культурі XI - XVIII ст. — принаймні в культурі мистецькій — східні й західні впливи або чергувалися між собою, або співіснували.

Є тут, проте, одна складність: адже Візантія (чи, як хочете, Царгород-Константинополь) лежить не на схід, а на південь — чи навіть на південний захід — від Києва. Виходить, що, говорячи про вплив Візантії на Україну, ми повинні говорити не про вплив Сходу, а частини середзем-

* Цей текст був прочитаний як доповідь на Першому конгресі Міжнародної Асоціації Україністів у Києві, у серпні 1990 р. Окрім останнього абзаца та поодиноких алюзій, цей варіант, хоча дещо розширений, не відображає уповні тих різких перемін, які відбулися в Європі та на Балканах від 1990 р. Англійський оригінал тексту був опублікований у вид.: Harvard Ukrainian Studies. — 1992. — Vol. 16. — P. 174-183.

номорської цивілізації. А водночас ми достеменно знаємо, що «Схід» означає «Візантія», а «Захід» — «Європа». Звідки взялося це уявлення?

Взаємовиключні поняття «Схід» і «Захід» ввійшли в обіг ще за кілька століть до того, як Україна прилучилася до цивілізованого життя. В літературі, якщо поминути Гомера, вперше ці поняття зустрічаються в Геродота, що описував конфлікт між греками (Заходом) і персами (Сходом). Входження цих понять в історичну свідомість доби пізньої античності зумовлене адміністративним поділом пізньої Римської імперії на східну і західну частини. Межа між обома проходила по східному пограниччі земель, що в ХХ ст. стали називатися Югославією; отже, свого часу майже вся Югославія належала до Заходу. Вклинення слов'ян у Балканський півострів в VI ст. ще більш розмежувало Схід і Захід. Церковне правління, організоване за світською схемою, теж відрізняло західні церковні спільноти від східних, називаючи останні *ecclesiae orientalis*. Поділ цей не мав, однак, «антисхідної» спрямованості, — навпаки, ранні християни Середземномор'я ставилися до Сходу з особливою повагою, як до землі, що породила Спасителя. Все це було зрозумілим з панівної в ті часи географічної точки зору: фактично Царгород (місто Візантія) лежав на схід і від Равенни — однієї із столиць Західної імперії, і від Риму — престолу найголовнішого із західних патріархатів. В XI ст., після розколу Церков, а особливо в 1204 р., після нападу на Візантію західних хрестоносців, справи погіршилися, оскільки відтоді поняття «Схід» набрало в очах Заходу негативного забарвлення, а самі візантійці та народи, що залишилися під їхнім культурним верховенством, пройнялися нехиттю до католицького Заходу.

Повстання (а чи узурпація, як твердить дехто з істориків) Карла Великого та коронування його у 800 р. як особи, що «править Римською імперією» (не як «римського імператора»), були подіями антивізантійського спрямування, що й заклали підвалини сучасної Європи. Чи не тому в 369 році один із грецьких Отців Церкви ще називав Царгород «чільним містом Європи», а в X - XV ст., як показують тексти, вже й самі візантійці перестали вважати власну столицю європейською, — хоча добре знали, читаючи й видаючи праці давніх географів, що межа між Європою та

Азією проходить через Босфор та Дон-ріку. Отже, коли Київ князя Володимира прийняв християнство, він увійшов у культурну сферу, що і в очах Заходу була Сходом, і сама себе не відносила до Європи. Цей погляд протривав до наших днів. Адже й сьогодні не тільки мешканці Софії, Белграда, Стамбула чи Бухареста, а й жителі Києва чи Москви подорожують «до Європи», хоча ще зі шкільної парти їм відомо, що Європа кінчається на Уральських горах і що в географічному розумінні всі вони — європейці. Орієнтація сучасного українства «на Європу», до якої закликали Хвильовий та Зеров, може розглядатися як розвиток і водночас як спростування такого погляду. Те ж саме можна сказати про одну публікацію у київській газеті 1990 р., яка нагадує нам, що географічний центр Європи міститься в Карпатській Україні. Звісно, в такому запереченні «Сходу» відбито бачення сучасних освічених східних європейців — хоча й не всіх, про що свідчить наведена на початку цього нарису цитата з Олександра Блока. З іншого боку, у східноєвропейському фольклорі поняття «Сходу» має успадковане від пізнього язичництва позитивне забарвлення, яке й збереглося в ранньому християнстві. Адже молитися прийнято обличчям на схід — до оселі богів (згодом Бога); захід — це оселя демонів (згодом — сатани).

Якщо поняття «Схід» та «Захід» у рамках нашої теми вимагають уточнення, то саме поняття «Захід» уточнювати немає потреби, оскільки його географічний і культурний смисли збігаються. У викладеному тут короткому огляді того, яку роль відіграв Захід в українській культурі, ми не будемо зупинятися на окремих подіях ранньої історії — таких, наприклад, як взаємини княгині Ольги та імператора Османа I в X ст. чи мандрівки князів Ізяслава та Ярополка до Риму в XI ст. Не будемо з'ясовувати, чому в XI-XII ст. члени київської династії багато частіше шукали собі шлюбних партнерів у Польщі, в скандинавських землях, в Угорщині, Німеччині та Франції, а не у Візантії. Не будемо аналізувати такі факти, як військові виправи на Захід та коронація там (1253 р.) Данила I — князя Галицького, якому припало бути ще й васалом Золотої Орди. Не будемо, бо маємо перед собою іншу мету: цікавлять нас явища значної часової тривалості, і зокрема — явища культурної історії.

З погляду історика культури, деякі області України підпали під вплив Заходу ще до 1349 року; після 1569 р. цей вплив значно посилювався і поширювався, протривавши до 1793 року. А коли говорити про вплив польських еліт на Західну та Правобережну Україну, його часову межу можна продовжити до 1918-го чи навіть до 1939 року. «Захід» цей виступав передовсім у польському кунтуші² (пізніші габсбурзькі впливи були часово і територіально обмежені), і в переломну добу XVI-XVII ст. його головну культурну місію здійснив польський же варіант католицької Контрреформації. Єзуїти впроваджували латину й нові педагогічні методи, православні усе те приймали. Навіть відродження інтересу до грецької мови було лише відгуком на засилля України латиною й католицькими новинками. А одним із результатів було те, що в першій половині XVII ст., і вперше в українській історії, українські елітарні стани змогли, нарешті, звернутися до античних культурних джерел безпосередньо, — досі грецьку мову в Київській Русі знали поганенько. Усе ж на практиці висока культура доходила до українців не так через латинську і грецьку, як через польську мову. Переможний наступ цієї мови завершився виникненням своєрідного суржика³, яким місцеві православна та уніатська еліти XVI - XVII ст. користувалися на письмі та, мабуть, і в усному мовленні.

На культурний наступ Заходу ці еліти відповіли почасти адаптацією, почасти — ворожим ставленням до нього. Реакцію їхню називають відродженням руської віри. Знайшло воно свій вираз у полемічній літературі та в створенні Острозької академії й Могилянської колегії, а також інших, похідних від них шкіл. Офіційно боротьбу із, здавалось би, нездоланим Заходом українські еліти вели за грецьку віру своїх предків, на ділі вдаючись до зброї, яка й забезпечила Заходові його перевагу — до єзуїтської педагогіки, католицької вченості та католицького письменства.

Отож і стимули, і засоби для захисту візантійських культурних цінностей українські еліти одержали не так від греків, як від самого Заходу. Подібне захищення «рідного» Сходу з допомогою західних обладунків не було винятковим явищем у Європі XVI - XVII ст. Схожі механізми діяли і в інших регіонах на пограниччі західної та візантійської культур — як от на тих грецькомовних територіях, що їх

після 1204 р. Венеція відібрала у Візантії. Особливо помітним це явище було на Криті. Звичайно, до виникнення якогось греко-венеційського суржика на цьому острові не дійшло. Натомість, однак, сталося щось інше, подібне: сильне наводнення грецького словника венеційськими елементами. Цікаво, що в XVI - XVII ст. грецькі піддані Венеційської імперії, не приймаючи союзництва, творили свою власну, так звану критську літературу, однак нерідко вдавалися для цього до прямих тлумачень чи запозичень із венеційських, частково єзуїтських творів.

Наступ Заходу ніс в українські землі потенційну небезпеку — втрату єдності української нації. Тут приходить на думку доля хорватів та сербів. Одномовність цих двох народів, грубо кажучи, не забезпечила їхньої національної єдності, бо вже від XI ст. обидві групи були розділені кордонами й вірою. На відміну від сербів з хорватами, збереженню української нації сприяли три чинники: по-перше, тривалість періоду, протягом якого більша частина української території перебувала під правлінням однієї держави, а саме польсько-литовської Речі Посполитої; по-друге, порівняно недовгий час, коли цією ж територією правило кілька держав (1772-1945); по-третє, неповне окатоличення західноукраїнських земель.

Незважаючи на проникнення Заходу в українські землі — а тривало воно протягом кількох століть — українці стали «Сходом» в західноєвропейських очах доволі рано — ще до поділу Польщі. Сталося так не тільки тому, що більшість українців сповідали «східну віру» і до останньої чверті XVII ст. підлягали східному патріархові (а уніати, ті взагалі підпорядковувалися західному патріархові). Сталося так тому, що сама польсько-литовська держава, яку ще в XVI ст. Захід вважав своєю частиною, від середини XVII і майже до середини XVIII ст. почала — безпідставно — розглядатися як належна до Сходу. Цей новий погляд зародився навіть раніше. Доказом послужить полотно Рубенса на сюжет з Геродота, що нині міститься в бостонському Музеї мистецтв. На ньому зображена Томира, цариця скіфських массагетів із VI ст. до Р.Х., які жили в басейні Каспійського моря. На Рубенсовій картині, написаній 1625 року, члени царициного почту вдягнені як польські шляхтичі. Східна стилізація одяжі не лише козаків, а й польської

та української шляхти пов'язана із стосунками (не завжди ворожими) козаків і польсько-литовської Речі Посполитої з Османською імперією та її васалами. Але не лише ця орієнтація формувала уявлення Заходу про Річ Посполиту. У XVIII ст. приклалися до неї й польсько-литовські жиди (багато з них жило в українських містах), чиї лисячі шапки й довгополі безрукавки були не до вподоби носіям Просвітництва, що і вдома, й на Заході парадували в сюртуках та білих пудрованих перуках.

Під впливом останніх подій вже нашого століття бодай один песимістично настроєний польський критик, пан Смеч, погодився з думкою, що в культурному розумінні його рідний край штучно зміщено на схід, і відвів своїм землякам — «врешті-решт, європейцям» — місце якраз посередині між Азією й Європою. При цьому, на жаль, він дав до зрозуміння, що Азія починається на схід від Бугу — тобто на сучасному польсько-українському кордоні. Так пан Смеч дійшов згоди з Пантелеймоном Кулішем (див. епіграф), але, як і той, забув віддати належне Польщі за її посередництво у впровадженні західних цінностей в українські землі⁴.

Що ж тут дивуватися, що саме в XV ст. Юрій Дрогобич зумів дістати посаду ректора в Болоньї — єдиний українець, що досяг такої посади у великому західному університеті, — адже тоді Польща ще однозначно вважалася частиною Заходу. Якщо дивитися на речі під цим кутом зору, то легше зрозуміти, чому в свідомості українців прилучення частини їхньої території до того, що мислиться ними беззастережно як «Захід», датується 1772 роком, — тобто коли «Галіція і Лодомерія» почали належати вже не орієнталізованій Польщі, а Габсбурзькій імперії.

Приклад з 1990 року проілюструє нашу наступну тезу: на сьогодні вона, може, й недійсна, але зберігає значення у ширшій ретроспективі. У київському готелі «Москва», тоді ще радянські «Лінії Аерофлоту» рекламували рейс «Київ—Афіни—Київ», вживаючи російський — а первісно, візантійсько-новогрецький — варіант назви міста Перікла та Платона. Якщо киянин і сьогодні летить «в Афіни» — замість «в Атени», а то й «до Атен» (так уживали це слово у Києво-Могилянській колегії, слідуючи за західними зраз-

ками), то робить це тому, що предки його підпали під контрнаступ російського, з візантійським ухилом, «Сходу». Почався цей контрнаступ ще в 1650-х рр., охоплюючи з часом дедалі більшу частину української території.

Тут виникає ще одна трудність. На початку ми зазначили, що перший вплив візантійського «Сходу» прийшов на Україну з півдня — як із самої візантійської столиці, так і через візантизовані Балкани. Варто тепер поміркувати над тим, що друга хвиля візантійського впливу надійшла з півночі: спочатку не така значна — з Московського царства, потім сильніша — звідти ж, з Російської імперії. Безперечно, що на початках культурних взаємин між Московією та Росією, з одного боку, й Україною, з другого, Північ, ще до того як почати контрнаступ, мусила спочатку захистити власні візантійські цінності, які вважала корінними й незамінними. Захист цей здійснювався разом з умілим використанням як досягнень, так і людських ресурсів України. Під цим оглядом доречно згадати диспут нещасливого Лаврентія Зизанія з патріархом Московським, що відбувся в його резиденції; пригадується також «очищення» релігійних текстів, до якого взявся був патріарх Никон і яке велось спочатку за начебто грецькими, а насправді переважно київськими зразками; пригадується видання московського «Анфологіона» 1660 року, в якому київські тексти з'явилися в іншому, місцевому правописі. Відмітимо також кар'єру в Москві таких учених гелленістів та латиністів українського походження, як Єпифаній Славинецький та Арсеній Корецький-Сатановський.

Так тривало до останньої чверті XVII ст. А невдовзі сталося те, що відомо всім: неовізантинізм — культурна опора Московського царства — програв двобій, хоча ще якийсь час відбивався зусиллями і грецьких візитерів (чи іммігрантів), і доморощених учених, таких як Євфимій з Чудовського монастиря в Кремлі. Не минуло й п'ятдесяти літ, як Російська імперія почала великими порціями імпортувати культуру з Заходу, і дуже скоро західні цінності вже через неї перекочували і в її українські володіння. У 1730-х та 1740-х рр. італієць Растреллі й німець Йоганн Готфрід Шодель вже зводили чи планували київські будівлі (Святоандріївська церква, Софіївська дзвінниця); а прибу-

ли ці митці до Києва не з Італії чи Німеччини, а з Санкт-Петербурга.

Випадок з Растреллі нагадує нам про одну важливу загальну рису українських культурних зв'язків як зі «Сходом», так і з Заходом, а саме — брак прямого доступу до оригінальних джерел, якого Україна дуже часто і дуже довго не мала. Зарубіжні культурні цінності надходили сюди через посередників. Ми вже згадували, що в Київській Русі грецької мови майже не знали — візантійська література йшла переважно через Болгарію. Культура Контрреформації (яку ми іноді неточно називаємо Ренесансом і Бароко) йшла переважно через Польщу. Класицизм в архітектурі добився сюди через Російську імперію. Навіть літературні неокласики ХХ ст. звернулися до французької символічної поезії під впливом «срібного віку» поезії російської. Подібну «другорядність», щоправда, можна добачити не тільки в Україні, а, наприклад, у болгар: Бароко і Рококо болгарського відродження почасти завдячує своїм корінням мистецтву Османського Стамбула. Однак користі з таких паралелей небагато; факт залишається фактом — другорядність української культури означала й певну її слабкість.

Про те, яким був «справжній» Схід і як він культурно співіснував з Україною, хай судять інші, компетентніші знавці, — а серед іншого, про куманів (літописи називали їх «чорними клобуками»); про їхні союзи з руськими князями, в тім і про союз 1223 року перед битвою на Калці; про їхні шлюби з членами київських княжих родин; або ж про графіті турецького походження в Софії Київській. Не нам говорити і про пізніші часи, коли степ став уже пограничною зоною, про турецькі елементи в народних звичаях, про термінологію та інституційну структуру Запорізької Січі, про Кримське ханство і його українське населення — а ханство це було іноді союзником України, іноді — ворогом, підкорювачем українських зе-мель. Мало скажемо ми й про Османську Порту, яку українці спустошували, дарма що зазнавали її культурного впливу, — то вели проти неї війни, в союзі з Польщею, то час до часу були її васалами.

На рахунок отого «справжнього» Сходу ризикнемо висловити один здогад загального плану і дві конкретні заува-

ги. Найперші культурні контакти України зі «справжнім» Сходом у наших літературних джерелах представлені надто скупо, а то й «просіяні», — почасти тому, що самі ці контакти часом здійснювалися на долітературному рівні, почасти через конфесійну упередженість самих джерел. На горішньому поверсі абияк відреставрованих Золотих воріт у Києві у 1990 році можна було оглянути виставку староруської зброї. Відвідувач, знайомлячись із тюрко-монгольськими назвами різних видів зброї — «куяк», «колонтар», «юшман», «тегаглай», «бахтерець» — відразу здогадувався, що технологію виготовлення зброї Русь запозичила в «справжнього» Сходу. Не виключено, що й єдина слов'янська назва, яка затесалася туди — «зерцало», — теж була скалькована зі східної. І знову ж таки, — як і у випадку з Візантією, — «справжній» Схід був переважно Півднем. Для цього досить на мить уявити собі розташування кримського Бахчисарая та Стамбула.

Загалом кажучи, ми, історики, так багато уваги приділяли осі Схід - Захід, від якої сьогодні залежить культурний розвиток України, що до осі Північ - Південь придивлялися порівняно мало. А однак, як ми це постійно твердимо, саме на цій осі лежать Москва, Візантія та її спадкоємниця - Османська імперія. Остання, в рамках її володінь, захищала православ'я від небезпеки, яку ніс йому Захід. Культурні контакти між осередками православ'я в межах Османської імперії здійснювалися по осі Північ - Південь, і в них Україна XVI-XVII ст. брала участь не лише як реципієнт: культурні впливи не тільки надходили, а й виходили з українських земель в напрямку Півдня.

Найперше тут слід згадати представників пост-візантійської Східної Церкви — екуменічних та інших патріархів, єпископів і навіть звичайних дидаскалів, більшість з яких були греками. Всі вони або проживали в Україні якийсь час, допомагаючи православній діяльності братств чи князя Острозького та заробляючи вчителюванням на життя, або переїжджали через Україну на шляху до Москви. В Москві вони знаходили силу влади і гроші, однак — за відомим свідченням одного з них, сирійця Павла Алеппського — тільки в Україні їм дихалося вільно. Потім слід згадати взаємовпливи — у найширшому

розумінні слова — між українсько-білоруськими та балканськими землями: київський митрополит Петро Могила надавав підтримку друкарням у Молдові й Волощині, а в київській гімнографії XVII-XVIII ст. можна добачити вплив сучасників — греків, болгар та молдаван (що здобували освіту також і на Заході). Найперші книги (серед них і праці Симеона Полоцького), друковані в Острозі та Львові, але здебільшого в Києві, знайшли собі дорогу до Сербії й Болгарії: про це яскраво свідчать доволі численні і добре збережені примірники цих книжок, що містяться сьогодні в Рильському монастирі — болгарській національно-релігійній святині, а чи в Музеї давньої сербської громади міста Шентедре під Будапештом, що славиться примірником Острозької Біблії, львівським Літургіконом з 1691 р. та виданням київського Патерика. З іншого боку, у львівських музеях можна знайти Гекзамерон, надрукований в Цетіне (Чорногорія) в 1493 році, та *Rituale*, надруковані 1519 року у Венеції для балканців. А ще, у XVIII ст., Михайло Козачинський, випускник, згодом професор Києво-Могилянської академії, викладав у Сербії і писав на сербську тематику.

Історик культури лише описує — не радить. Можна, однак, під маскою опису дещо й порадити, і я піддамся на цю спокусу. Насамперед, історик культури, котрий промандрував уздовж і впоперек землі колишніх імперій — Османської, Австро-Угорської та Російської (обмежуюсь імперіями, що впали в 1917-1918 рр.) — знає, що національні еліти, які входили до цих трьох спільнот (за винятком, зрозуміло, еліт панівних націй), були приречені на культурну провінційність, яку вони частенько компенсували перебільшеними — бувало, навіть безпідставними — запевненнями про культурну неповторність власного народу. По-друге, в кінці XVII - в першій половині XVIII ст. росіяни вирішили, що краще буде, коли вони безпосередньо, а не через українське посередництво, звернуться до Заходу, і рішення це воістину справило їм дуже добру службу. Безпрецедентно швидкий розквіт московської — згодом російської — культури, почавши від царя Олексія Михайловича і до Олександра I, в часи якого писав Пушкін, можна великою мірою віднести на рахунок прямого контактування з Заходом. Поміж своїх мандрівних учених

XVIII ст. росіяни вирізняють Ломоносова, що вчився в Марбурзькому університеті, а українці мають свого Григоровича-Барського, викладача середньої школи на острові Патмос.

За радянської влади в Україні думка про необхідність виходу на прямий контакт із Заходом панувала у колах, вихідцями з яких були Хвильовий і Зеров: всі ми пам'ятаємо їх гасло «геть від Москви!», тобто заклик відмовитися від посередництва Півночі. Знаємо також, яка доля спіткала цей заклик у 1930-х рр. Сьогодні ми живемо в інших умовах, і побажання це може здійснитися, якщо підійти до завдання спокійно, без полеміки. Сьогодні поняття «Захід» слід розуміти широко — як світ у цілому. В цьому широкому світі сучасні двійники Григоровича-Барського, може, й не зацікавлять таких високопоставлених осіб, як посол його імператорської величності у Високій Порті, що розпитував Барського про його враження від подорожей. Але напевно зацікавлять інших своїх співвітчизників, розкиданих по широкому світі.

Нещодавні переміни у незалежній Україні не розв'язують проблем, піднятих у даному нарисі. Зате неминуче скекують погляди і місцевих еліт, і зарубіжних українців на Захід і в майбутнє,— що незле, коли б не ризик недобачання та розмивання при цьому історичної перспективи. Візантійська спадщина як греко-православної, так і греко-католицької українських спільнот, разом з пізнішими довготривалими тенденціями (найостанніша з них — культурний вплив Росії на значний обшир українських земель) можуть, у нурті стрімких перемін, відступити на задній план, проте наслідки їхні не вивітряться за одну ніч. Хто це усвідомлює, той тим більше буде прагнути якомога швидше навести контакти з широким світом на належному інтелектуальному рівні.

З англійської переклала Марія Габлевич

Примітки

¹ Логвин Г. З глибин: Гравюри українських стародруків XVI-XVIII століть. - Київ. - 1990.

² Верхній одяг з прорізними рукавами, національний стрій польського шляхтича (слово запозичене з угорської або тюркської).

³ Мішанка з пшениці та жита; звідси, й мовна мішанка, як, наприклад, української та російської мов, якою й досі дехто розмовляє в українських містах. Тут це слово стосується мови, що утворилася із перемішування польського та українсько-білоруського просторіччя, з додатком церковно-слов'янщини.

⁴ Smecz, Zukosa // Kultura (Paris).— 1992, June.— Vol.537.— P.66-74. Ще більш промовисто висловлює цей новітній погляд на речі пані Е.Берберіуш (E.Berberyusz), говорячи про «Польщу, розташовану між Росією й Європою». У цій системі Польща винесена за межі Європи, а Україна взагалі не існує. Пор.: Kultura (Paris).— 1995, April.— Vol.571.— P.84.